

Тетяна П'ятковська

КОНЦЕПТИ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ В МОВНОМУ ДИСКУРСІ ПАРЕМІЙ

У статті розглядаються концепти національної концептосфери українців – праця, воля, доля, свій/чужий – у зв'язку з рисами характеру українців – працелюбністю, волелюбністю, фаталізмом, індивідуалізмом. Вербальним утіленням концептів виступають паремії.

Ключові слова: концепт, концептосфера, паремії.

Дослідження взаємозв'язків мови та менталітету народу сьогодні є вельми актуальною мовознавчою проблемою, адже саме в мові виявляється характер і духовний овид нації, а відтак проявляється її світобачення, національна мовна картина світу. Для кожної нації, народу існують певні значущі слова-домінанти – концепти, які і є тими *посередниками, містками* між мовою та ментальністю, втіленою в мові за їхньою допомогою.

Національна мовна картина світу, будучи вербальним вираженням концептуальної картини світу певного народу – так званої концептосфери, – це спеціальний предмет лінгвокультурології. Центральна ідея, яка об'єднує численні дослідження в межах лінгвокультурологічного напрямку, полягає в тому, що знання представлені у вигляді певних структур-моделей, або ментальних репрезентацій, чільне місце серед яких займає концепт, умовна ментальна одиниця, що використовується при *комплексному вивченні мови, свідомості і культури*. Концепт має внутрішню структурну організацію компонентів, що формують його зміст. Більшість дослідників обстоюють польову модель концепту, за якою в структурі концепту міститься ядро та периферія. Ядерна зона нерідко отожднюється зі значенням відповідної ключової лексеми, з образом предмета чи явища. Периферійна зона концепту представлена по-різному: дистрибуцією ключового слова, асоціативними зв'язками з іншими концептами, фразеологізмами, пареміями [8, с. 111]. У цьому дослідженні увага зосереджена на периферії концепту – пареміях.

Концепти української ментальності стали предметом дослідження в працях І. О. Голубовської, Н. В. Жайворонка, В. І. Кононенко, О. О. Селіванової, які зосередилися на таких різновидах, як *душа, серце* в українській, ан-

глійській та китайській мовах [1]; концептах, пов'язаних передусім із народними звичаями, – *батько, мати, берегиня, весілля, вечорниці, домашнє вогнище, доля, дума, душа, вогонь, земля, калина, козак, тополя, хата, хліб* [3]; присутніх та визначальних для українців словапоняттях: *земля, мати, хліб, доля* [4]. Більшість досліджень здійснювалися на матеріалі фразеологізмів і паремій української мови.

Саме через концепти, оречевлені в мові, можливе розкриття сутності такого складного поняття, як менталітет. Український менталітет став предметом осмислення в працях багатьох учених, зокрема І. А. Гончаренка, І. В. Мінерви, Ю. В. Липи, А. О. Фурмана та ін. Виділяючи такі ознаки українського менталітету, як індивідуалізм, емоційність, релігійність, деякі з дослідників цього питання виходять за межі названих рис. Так, письменник і вчений Юрій Липа вважав, що українцям притаманні *прив'язаність до землі, інстинкт оборони свого, рідного, первинність жіночого початку, родинний характер соціальних груп, прагнення до особистої свободи в суспільстві* [6, с. 52]. Ці ідеї ще раніше репрезентував Микола Костомаров у своїх історичних дослідженнях, стверджуючи, що для українця характерна перевага особистого над загальним, що виявляється в громадському житті – у прагненні до самовияву, в родинному – як утворення сімей, у колективному – як утворення громад, де на першому місці стоїть особиста самостійність кожного [5, с. 50]. Подальший розвиток цієї системи поглядів простежується і в праці «Психокультура української ментальності» А. В. Фурмана, котрий підсумував такі риси українського менталітету, як інтровертність, що дається взнаки через схильність канонізувати внутрішнє духовне життя; емоційність національної культури, що проявляється в нетрадиційній логіці образів і почуттів, імпульсивності, раціональності, сенсорності, ексекутивності [9, с. 101]. З огляду на проаналізовані праці, можна виділити найбільш прикметні для українців риси – індивідуалізм, що є породженням інтровертності українця, зосередженості на своєму внутрішньому світі; працелюбність, прив'язаність до землі,

плодючої та легкої для обробітку; волелюбність, тісно пов'язана з індивідуалізмом, прагненням особистої свободи; фаталізм, породжений емоційністю українця.

Предметом нашого дослідження є паремії, оскільки вони найбільш яскраво ілюструють специфіку кожного народу, здатні транслювати стереотипні уявлення етносу. Під терміном *паремія* слід розуміти анонімні висловлювання, які є придатними для вживання в дидактичних цілях [2, с. 78]. Як правило, це прислів'я і приказки. Паремії становлять посутнє осердя вербалізації принципів для національного характеру концептів, якими насичена й пересипана українська мова, інкрустована талановитими спостереженнями про моделі поведінки українців, що склалися історично й зафіксувалися в мовних конструкціях.

Саме тому метою статті є спеціальне дослідження концептів національної концептосфери українців, вербалізованих у пареміях із лексемами *праця, доля, воля, свій/чужий* у зв'язку з рисами українського менталітету – працелюбністю, фаталізмом, волелюбністю, індивідуалізмом; матеріалом для дослідження стали паремії, дібрані зі збірки «Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми» (див. [7]).

За допомогою кількісно-статистичного методу обстеження матеріалу нами було встановлено обсяг паремій, які репрезентують названі концепти. Так, концепт *свій/чужий* фігурує у 175 пареміях, *праця* – 89, *воля* – 81, *доля* – 79 із загальної вибірки. Відповідно до встановлених даних, можна зробити висновок про ступінь значущості цих концептів для українців.

Концептуальна опозиція *свій/чужий* представлена, зокрема, такими лексико-семантичними групами:

1. «Своє найкраще»: *Свій сухар смачніший від чужих пирогів* [7, с. 104]; *Своє личко краще чужого ремінця* [7, с. 104]; *Своє піде й за кулаком, а чуже не піде й за калачом* [7, с. 104]; *Хто своє носить, чужого не просить* [7, с. 104]; *Чуже не хапай, свого тримай* [7, с. 102]; *Ліпше моє, ніж наше* [7, с. 102]; *Чуже краще, своє найкраще* [7, с. 106]; *Бодай умирати, а в свій горщик зазирати* [7, с. 102]; *Що є, то моє* [7, с. 102] та ін.;

2. «З чужого не матимеш користі»: *На чужому коні не наїздишся, на чужому добрі не нахвастаєшся* [7, с. 105]; *Не в свої сани не сідай* [7, с. 105]; *На чужий коровай очей не поривай* [7, с. 105]; *Не квапся на чуже – пильнуй свого* [7, с. 105]; *Чужого возьми жменю, а свою віддади пізніше пригоршню* [7, с. 107]; *Чужого не хочи і свого не дам* [7, с. 107] та ін.

Низка наведених паремій із ключовим розмежуванням *рідного/нерідного* доводить, що в

етнокультурній свідомості існує розрізнення *свого* і *чужого*. Відповідно *свій* наділений позитивними ознаками, *чужий* – оцінюється негативно. Українець трепетно ставиться до *свого* і вбачає в ньому існування особистої свободи, натомість *чужий* виступає символом залежності, несвободи.

Це дає підстави співвіднести репрезентовані в пареміях концепти з індивідуалізмом українців, із характерним для нього відособленням від зовнішнього світу, передусім у прагматичному плані, на рівні матеріальних цінностей, а також співвіднести з інтровертністю, тобто зосередженістю на власних потребах та ідеалах, закритістю характеру і внутрішніх інтенцій. Індивідуалізм – це справді глибинна риса української ментальності. Розвиток українського індивідуалізму пішов шляхом прямо протилежним європейському, а саме: він має інтровертний характер і спрямований на відособлення індивіда від інших людей та від суспільства. Зусилля особистості спрямовані на створення свого індивідуального світу, на ізоляцію в ньому й забезпечення себе від впливу інших людей і від соціуму. Соціалізований українець комфортно почуває себе вдома і на своїй території, ним обстоюється індивідуалістичний культурний цикл.

Концепт *праця* репрезентується в таких лексико-семантичних групах:

1. «Необхідність праці»: *Корінь праці гіркий, але овоч солодкий* [7, с. 281]; *Гірко зароби, а солодко з'їж* [7, с. 277]; *Без труда не виловиш рибки з пруда* [7, с. 276]; *Без роботи не чекай доброти* [7, с. 276]; *Без праці не будуть калачі* [7, с. 276]; *Без роботи ані хліба, ані хати* [7, с. 276]; *Без праці жити – тільки небо коптити* [7, с. 276]; *Коли праця вийде дверима, то біда лізе в хату* [7, с. 281].

2. «Важкість праці»: *Від роботи аж згорбився* [7, с. 277]; *Від тяжкої праці скоріше будеш горбатий, чим багатий* [7, с. 277]; *Латане не хватане, а зароблене замозольване* [7, с. 281]; *Легко втратити, тяжко заробити* [7, с. 281]; *Доробиться горба на плечах* [7, с. 277]; *Все робиться трудовими ручками та пучками* [7, с. 277].

3. «Лінощі»: *Їсти дай, випити дай, а про роботу не питай* [7, с. 281]; *Вбирало би ся красно, їло би ся масно, а робити страшно* [7, с. 276]; *Жило би ся пишно, їло би ся смачно, та робити лячно* [7, с. 276]; *До роботи не силуйте, а до їди таки бийте* [7, с. 279]; *До їжі вовк, а до роботи заєць* [7, с. 278].

У цих лексико-семантичних групах кристалізувалося народне ставлення до праці, оцінка її, засудження ледарства, що свідчить про важливість концепту *праця* (*робота*) для

українця. Праця виступає передумовою добробуту, достатку, проте підкреслюється й те, що праця важка, потребує зусиль. В іронічному ключі засуджуються лінощі як протилежність працелюбності. Наведені паремії підкреслюють шану до працелюбності, що виступає основною рисою ментальності українців. Перше в українській природі, що не могло не позначитися на українському національному характері, – це власне фізичний ґрунт, зокрема чорнозем, м'який, родючий, легкий для обробітку. Він стимулював урядне, синівське ставлення до землі. З цього виникає дивовижна працездатність і працелюбність українського народу.

Концепт *воля* реалізується в таких лексико-семантичних групах:

1. «Цінність волі»: *На волі я й гори потоплю* [7, с. 179]; *Вільному воля, а спасенному рай* [7, с. 177]; *Моя воля, моя сила* [7, с. 179]; *Воля дорожча за життя* [7, с. 178]; *Воля дорожча від усього* [7, с. 178]; *Воля – це вічна молодість народів* [7, с. 178]; *Воля – то маленьке слово, а всі йому раді* [7, с. 178]; *Хотя й голі, аби на волі* [7, с. 179] та ін.;

2. «Тяжкість неволі»: *Краще вмерти, чим сидя в неволі жити* [7, с. 179]; *В неволі ніщо не миле* [7, с. 179]; *Чоловік без волі, що кінь на припоні; ...то кінь на припоні; ...як кінь на припоні* [7, с. 180]; *Народ без свободи – як риба без води* [7, с. 180]; *Без волі плачу доволі* [7, с. 177] та ін.

Наявність цих паремій свідчить про значущість концепту *воля* для українців. Воля виступає життєвою необхідністю, потребою, чи не найвищою серед людських потреб. Це з достатньою часткою вірогідності свідчить про характерну рису українського менталітету – волелюбність, бажання особистої свободи. І ця риса тісно пов'язана з індивідуалізмом, орієнтованим на створення свого незалежного світу. Українець понад інші духовні вартості ставить свободу своєї особистості, йому нестерпно перебувати під владою чийогось авторитету. Волелюбність українця породжує демократизм у всіх сферах життя.

Концепт *доля* представлений у таких лексико-семантичних групах:

1. «Непередбачуваність долі»: *Не у всіх доля однакова: одним сиплеться зерно, а другим полова* [7, с. 136]; *Доля карає й вельможного ... й незаможного* [7, с. 175]; *На торгу долі не купиш* [7, с. 176]; *Долі й найбистрішим конем не об'їдеш* [7, с. 175]; *Доля не питає, що хоче, те й дає* [7, с. 176];

2. «Суворість долі»: *Погладила судьба його, але проти шерсті* [7, с. 176]; *Долі скаргами не власкавиш* [7, с. 175]; *Від лихої долі не сховаєшся* [7, с. 175]; *Лихая доля і під землею надібає* [7, с. 176].

3. «Необхідність зусиль задля здобуття долі»: *Доля тому дасть силу, честь і владу, хто здобуде її у боротьбі* [7, с. 176]; *Як будеш чекати долі, то не будеш мати й льолі* [7, с. 175].

4. «Приреченість долі»: *Бездольному всюди недоля* [7, с. 175]; *Моя доля як з собачого хвоста сито* [7, с. 176]; *Не займай голяка – його доля така* [7, с. 176]; *Не збереш поля, коли лиха доля* [7, с. 176]; *Хто не має долі, то від вінця і до кінця* [7, с. 177].

У зауважених лексико-граматичних групах концепт *доля* виступає як значущий для українця. З одного боку, *доля* розцінюється як вищий суддя, котрий керує, виносить свої присуди людині, а з іншого, – як об'єкт, що його людина може змінювати відповідно до своїх життєвих прагнень. Існування цього поняття в паремійному фонді української мови підтверджує фаталізм українців, що проявляється у вірі людини в ірраціональні сили, залежність її від зовнішніх обставин. А це є однією з істотних ознак українського етносу. На відміну від прагматичного європейця, який у всьому покладається на власні сили, українець вважає, що все залежить від долі. На нашу думку, фаталізм є породженням емоційності українців: він не наслідок раціонального осмислення дійсності, а результат чуттєвого, безпосереднього її сприйняття.

Отже, розглянувши вербальні репрезентації концептів *праця*, *воля*, *доля*, *свій/чужий* у пареміях, установивши високу частотність уживання паремій з цими концептами, простежуємо не тільки значущість їх для українця, але й безпосередній зв'язок із сутністю національного характеру. Репрезентація паремій доводить їх співвіднесеність із рисами менталітету українців – індивідуалізмом, працелюбністю, волелюбністю, фаталізмом. Проаналізовані концепти є лише невеликою частиною концептосфери українського народу, що знаходить своє вербалізоване втілення не тільки на лексико-семантичному рівні мови, а передусім – на фразеологічному та у невичерпних фольклорних джерелах.

Література

1. Голубовська І. О. Душа і серце в національно-мовних картинах світу (на матеріалі української, російської, англійської та китайської мови) / І. О. Голубовська // Мовознавство. – 2009. – № 5. – С. 5–9.
2. Даниленко Л. І. Лінгвокультурологічна характеристика прецедентності паремійного тексту / Л. І. Даниленко // Мовознавство. – 2007. – № 3. – С. 78–83.
3. Жайворонок Н. В. Українська етнолінгвістика : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.

4. Кононенко І. В. Концептологія в лінгвістично-му аспекті / І. В. Кононенко // Мовознавство. – 2006. – № 2–3. – С. 75–79.

5. Костомаров Н. Две русские народности / Н. Костомаров // Основа. – СПб., 1861. – № 3. – С. 33–80.

6. Липа Ю. О. Призначення України / Ю. О. Липа. – Л.: Просвіта, 1992. – 270 с.

7. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / упоряд. М. М. Пазяк. – К.: Наук. думка, 1991. – 440 с.

8. Сердюк А. М. Теоретичні засади вивчення концепту / А. М. Сердюк // Нова філологія: зб. наук. пр. – Запоріжжя, 2009. – № 34. – С. 108–112.

9. Фурман А. О. Психокультура української ментальності: наукове видання / А. О. Фурман. – Тернопіль: Думка, 2008. – 132 с.

Tetiana Piatkowska

CONCEPTS OF UKRAINIAN MENTALITY IN LANGUAGE PAREMIAS DISCOURSE

The article examines the concepts of national conceptosphere of Ukrainians, which is verbalized

in proverbs with lexical units the following notions as work, fortune, will, we/they [pratsia, dolia, volia sviyu/cbuzhyu], in connection with the character traits of Ukrainian mentality – industriousness, love of freedom, fatalism, individualism. Paremiias are carrying the verbal embody of the concepts.

Keywords: *concept, concept sphere, paremiias.*

Татьяна Пятковская

КОНЦЕПТЫ УКРАИНСКОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ В РЕЧЕВОМ ДИСКУРСЕ ПАРЕМИЙ

В статье рассматриваются концепты национальной концептосферы украинцев – праця, воля, доля, свій/чужий – в связи с чертами характера украинцев – трудолюбием, свободолобием, фатализмом, индивидуализмом. Вербальным воплощением концептов выступают паремии.

Ключевые слова: *концепт, концептосфера, паремии.*

Надійшла до редакції 19.05.2014 р.

ПРЕЗЕНТУЄМО НОВЕ ВИДАННЯ

Степаненко М. І. Мовознавча Полтавщина: довідник / М. І. Степаненко. – Полтава: ПП Шевченко Р. В., 2014. – 568 с.

До енциклопедичного видання ввійшли об'єднані в тематичні групи статті, які висвітлюють найважливіші моменти історії розвитку української мови, лінгвістичної думки на Полтавщині.

Для мовознавців, учителів-словесників, студентів-філологів, студентів гуманітарних факультетів, усіх, хто цікавиться історією української мови, проблемами мовознавства, хто шанує українську культуру й намагається примножувати її здобутки.